

**O literaturze,
sztuce
i dydaktyce**

Seria Narracje w Edukacji prezentuje książki poświęcone zjawiskom i tendencjom o znaczeniu zasadniczym dla przemian w edukacji i dydaktyce.

Narracje literackie, kulturowe, antropologiczne, artystyczne, pedagogiczne budują przestrzeń, w której paradygmat edukacyjny ulega przekształceniom, staje się kreatywny i nowoczesny. W publikowanych monografiach i pracach zbiorowych interpretowanie szeroko rozumianej humanistyki służy redefiniowaniu edukacyjnego dyskursu.

Anna Pilch

**O literaturze,
sztuce
i dydaktyce**

Dialogi dawne i nowe

Seria: Narracje w Eduk@cji

REDAKTOR NAUKOWY SERII

prof. dr hab. Anna Pilch

RECENZENT

prof. dr hab. Ewa Skorupa

PROJEKT OKŁADKI

Pracownia Register

Publikacja finansowana przez Uniwersytet Jagielloński ze środków Wydziału Polonistyki

© Copyright by Anna Pilch & Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego

Wydanie I, Kraków 2018

All rights reserved

Niniejszy utwór ani żaden jego fragment nie może być reprodukowany, przetwarzany i rozpowszechniany w jakikolwiek sposób za pomocą urządzeń elektronicznych, mechanicznych, kopiujących, nagrywających i innych oraz nie może być przechowywany w żadnym systemie informatycznym bez uprzedniej pisemnej zgody Wydawcy.

ISBN 978-83-233-4397-4

ISBN 978-83-233-9776-2 (e-book)

WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
JAGIELLOŃSKIEGO

www.wuj.pl

Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego

Redakcja: ul. Michałowskiego 9/2, 31-126 Kraków

tel. 12-663-23-80, 12-663-23-82, fax 12-663-23-83

Dystrybucja: tel. 12-631-01-97, tel./fax 12-631-01-98

tel. kom. 506-006-674, e-mail: sprzedaz@wuj.pl

Konto: PEKAO SA, nr 80 1240 4722 1111 0000 4856 3325

Wacławowi

SPIS TREŚCI

Wprowadzenie	9
I. Dialogi dawne i nowe	13
1. O dawnym porachunku. Polemika z Witkacym: „Et tu Zahorska Stefania contra me?”	15
2. List poety do poety jako forma dialogu ponadpokoleniowego. Herbert – Krynicki – Miłosz	33
3. Dialog poety i malarza. Lektura tekstu we wspólnej przestrzeni werbalno-wizualnej. Miłosz – Cézanne	43
4. Umykanie sensu – chaos języków – tekst wiecznie niedoczytany. Derrida, Descombes, Deleuze. O dialogu filozofów	53
II. Przestrzeń (wspólna) literatury i malarstwa	61
1. Polscy poeci współcześni przed arcydziełami malarstwa. Trzy warianty i dwa przykłady	63
2. Retoryka obrazu poetyckiego i malarskiego jako budowanie iluzji.....	77
3. Być w obrazie, być w wierszu. O różnych formach obecności poety w dziele.....	87
4. Sposoby utrwalania „zobaczonego” w poezji współczesnej. O poetach i wierszach uwrażliwionych na malarstwo	95
III. O sposobach czytania i interpretacji tekstów kultury	111
1. Doskonalenie warsztatu interpretatora tekstu. (Intersemiotyczne lekcje czytania i interpretacji)	113
2. Zobaczyć opowiadanie obrazu.....	125
3. Opowiadanie autoportretu. O narracji obrazu poetyckiego i ikonicznego....	137
4. <i>Autoportret</i> Adama Zagajewskiego jako dekonstrukcja i autoprezentacja ...	143
5. Sny – obrazy – twarze – lustra. O poezji Ryszarda Krynickiego	151
6. Magia detalu, magia słowa. O niektórych frazach poetyckich Zbigniewa Herberta i Marcina Świątlickiego	159

7. Typy wyobraźni poetyckiej jako propozycja uporządkowania odmian poezji współczesnej	167
IV. Przestrzeń dydaktyki. Tradycja i nowe wyzwania.....	173
1. Polonistyka – tradycja i nowe wyzwania	175
2. Problemy komplementarnego czytania literatury i malarstwa w szkolnych interpretacjach. Nauka czytania obrazów.....	189
3. Świadomość nowoczesności w polonistycznej edukacji	201
4. O rozpoznawaniu i urzeczywistnianiu wartości w poezji współczesnej. Pytania o aksjologię w szkolnej polonistyce	209
5. Metodologia badań nad odbiorem narracji plastycznej w szkolnej polonistyce i dydaktyce.....	221
6. Arcydzieła czy skandale. O literaturze „trudnej” w dyskursie edukacyjnym	233
V. Idee. Światopoglądy	245
1. Doświadczenie świata, doświadczenie ciała. Reminiscencje pomodernistyczne	247
2. Skandal, gra czy prowokacja. O literackich i malarskich skandalach i świadomości tekstów sztuki	257
3. O <i>Emigrantach</i> Sławomira Mrożka w reżyserii Wajdy. Wizja filmowego teatru	265
4. Między abstrakcją a nadrealizmem. Interpretacja związków między refleksją plastyczną i filmową Stefanii Zahorskiej.....	271
Nota bibliograficzna.....	285
Bibliografia	289
Spis reprodukcji.....	291
Indeks nazwisk.....	293

WPROWADZENIE

Przemiany, jakie zachodziły i nadal zachodzą w sposobie czytania tekstów kultury, interpretacji dzieł literackich, malarskich, artystycznych, są znakami czasu, które każą w na nowo konstytuowanych zjawiskach kulturowych dokonywać reinterpretacji, redefinicji, nowych spojrzeń na teksty dawne i nowe. Takie spojrzenie pozwala na konstatację badawczych kluczy, sposobów dotarcia do sensu i wartości dzieł, na refleksję dotyczącą kierunku przemian w świadomości odbioru rzeczywistości zarówno przez twórców literatury i sztuki, dydaktyków, jak i odbiorców, którzy podobnie jak ludzie sztuki i nauki postrzegają świat w dynamice jego metamorfozy.

Choć myślenie o obrazach, wierszach, innych formach tekstów kultury, objaśnienia i interpretacje filozofów, literaturoznawców, antropologów, filologów, kulturoznawców, dydaktyków podlegają wpływowi czasu, okazuje się, że w przypadku dzieł naprawdę wielkich zarówno świadomość sztuki, jak i odbiorcza wyobraźnia, która niezależnie od czasu i kulturowych przemian zawsze jest aktem wolności, zasadniczym zmianom nie podlega. Filozoficzne prawdy, literackie narracje, poetyckie frazy, w których zapisana jest i myśl, i świat, troska o edukację młodego odbiorcy tekstów kultury, często zagubionego w ich gąszczu, w języku, który trzeba objaśnić, są w gruncie rzeczy niezmiennie. Bowiem uznanie, pokora i emocja, jakie wyzwalają obrazy literatury i malarstwa, są wartością nadrzędną.

To, o czym mówię, potwierdziło się, gdy teksty stare i nowe, dialogi dawne i współczesne, znaki czasów, te sprzed pół wieku i te, które naznaczają dzisiejszy świat, zajęły wspólną przestrzeń. Taką przestrzenią jest książka, która powstawała z pisanych i gromadzonych tekstów przez długi czas. Okazało się, że pierwsza monografia naukowa, którą napisałam, poświęcona Stefanii Zahorskiej, wybitnej międzywojennej historyczce i teoretyczce sztuki, krytyczce i naukowczyni otwartej na nowe artystyczne koncepcje i zjawiska malarskie (ekspresjonizm, kubizm, fowizm, konstruktywizm, surrealizm, malarstwo abstrakcyjne), twórczyni filmowej teorii ujętej w estetyczny system, miała wpływ na moje zainteresowanie malarstwem i literaturą: formami

obrazów, ich narracją, ich mową, ich polisemiczną głębią. Jej poglądy na sztukę, film, edukację przedstawiane w latach dwudziestych, trzydziestych i później na emigracji w Londynie do końca lat sześćdziesiątych nic nie straciły na aktualności. Są ważne i nowatorskie do dnia dzisiejszego.

Nie sposób nie dodać do pasji odziedziczonej po Stefanii Zahorskiej dziedziny edukacji, ale takiej, która uczy czytania obrazów wielkich malarskich mistrzów oraz patrzenia na literaturę, na poetyckie obrazy. Nauczyłam się również, że mowa plastycznych i literackich form oparta jest na mocnych fundamentach filozofii, estetyki, że kształtuje ona i świadomość, i wyobraźnię, i wolność człowieka.

Zatem niniejszą książkę rozpoczynam od Jej sporu z Witkacym o koncepcję Czystej Formy, a zamykam tekstem mówiącym o plastycznej i filmowej refleksji formułowanej w latach trzydziestych. W ten sposób inspiratorka moich naukowych i dydaktycznych dociekań otwiera i zamyka gromadzone przez lata wątki oraz motywy, w których obecna była i literatura, i sztuka, i dydaktyka.

Wybór tekstów zebrany w tej książce łączy zasada komplementarności czytania tekstów kultury, jak również interpretacyjnego drążenia każdego z nich. Dlatego w tomie znalazły się części poświęcone retoryce obrazu malarskiego i literackiego, filozofiom tekstu kultury, sposobom budowania iluzji w dziełach artystycznych, magiom: słów, detali, fraz (poetyckich), form, linii i kolorów (plastycznych). Ważną przestrzenią skupiającą artykuły jest problematyka edukacji i dydaktyki. Polonistyka w kontekście tradycji i nowoczesności, świadomość tej nowoczesności, pytania o aksjologię, nauka komplementarnego i logicznego czytania obrazów, metodologia odbioru narracji w polonistycznej dydaktyce czy wreszcie kwestia literatury „trudnej” w edukacyjnym dyskursie – oto wybrane istotne problemy, którym poświęcam pięć kolejnych części książki.

Część pierwsza to właśnie dialogi – Zahorskiej z Witkacym, Miłosa z Cézanne’em, filozofów: Derridy, Deleuze’a i Descombes’a, Herberta i Krynickiego. Można by pomyśleć, że różnorodność postaci prowadzących ze sobą rozmowy i spory filozoficzne, artystyczne, poetyckie jest nazbyt duża, wręcz chaotyczna. Ale chaos języków jest pozorny, gdyż wszystkie refleksje, opinie, oceny prowadzących dialog dotyczą sensu, myśli, wartości, etyki. W tych dawnych i nowych dialogach prowadzone są poszukiwania odpowiedzi na zasadnicze pytania: „kim jest pisarz, artysta?”, „jaki jest świat?”, „co jest wartością, a co nicością?”, „czy i w jaki sposób można odczytać zapieczętowane sensory myśli oraz ulotne chwile wyobraźni dzieł kultury sztuki, filozofii?”.

Część druga, zatytułowana *Przestrzeń (wspólna) literatury i malarstwa*, prezentuje różne formy obecności poety w dziele, mówi o retoryce obrazu poetyckiego i malarskiego, świadomości dzieła sztuki w interpretacjach, o poetach i wierszach uwrażliwionych na malarstwo, a co się z tym łączy

– o sposobach utrwalenia „zobaczonego” w polskiej poezji współczesnej. Ostatni zamieszczony w tym dziale tekst dotyczy „lektury twarzy” i przedstawia kreacje autoportretu poetyckiego i malarskiego w historycznoliterackim dyskursie.

Z częścią drugą nierozzerwalnie związana jest część trzecia pod tytułem *O sposobach czytania i interpretacji tekstów kultury*, która wprowadza narzędzia i sposoby lektury tekstu, jego interpretacji.

Obszar rozważań o edukacji i dydaktyce dawnej i dzisiejszej to czwarta część książki. Najistotniejsza wydawała mi się tu umiejętność bliskiego budowania dialogu z dziełem literackim (poetyckim) i malarskim, a co za tym idzie – myślenie, czytanie, patrzenie, opowiadanie obrazów, które prowadzi do zrozumienia i przeżycia tekstu przez młodego odbiorcę.

Idee i światopoglądy – ostatnią część książki – rozpoczyna tekst o doświadczeniu świata i wyrażaniu go za pomocą różnych środków ekspresji, języków i filozofii sztuki czy poezji. Okazało się, że myśl Stanisława Brzozowskiego, a zwłaszcza jego idea artystycznej etyki sformułowana na początku XX wieku, trwale wpłynęła na świadomość formacji artystów współczesności, zarówno poetów (Miłosz, Szymborska, Herbert), jak i pomodernistycznych malarzy (np. Jacek Malczewski i o wiele późniejszy Jan Lebenstein). Brzozowskiego wizje antropocentryczne, antropologiczne, etyczne, moralne wchłonęli w swej twórczości Miłosz i Herbert. „Etyczna literatura” i „etyczne malarstwo”, które wyłożył on w swych *Ideach*, miały wpływ na Czapskiego i Lebensteina. To pokazuje, że tradycja jest nierozzerwalnie związana i wpływa na nowoczesność, że bez świadomości i wiedzy o ideach, koncepcjach, światopoglądach twórców XX wieku nie wolno wyrokować, klasyfikować i oceniać dzieł XXI wieku.

Skandal, gra czy prowokacja. O literackich i malarskich skandalach i świadomości tekstów sztuki to tekst, który mógłby zamknąć niniejszy tom z racji tego, iż pokazuje kierunek przemian i przewartościowań w estetyce sztuki i literatury. To nie przypadek, że współczesność dokonała redefinicji w tej domenie: estetyki i etyki odbioru tekstu artystycznego, jego lektury. Malarskie (np. Duchamp) i literackie (np. Różewicz), dawne i dzisiejsze „skandale” i „prowokacje” są osadzone nie tylko w kategoriach gry, lecz wpisują się także w fenomenologiczny aspekt pytania o arcydzieło i arcydzielność: „dzięki czemu i przez co artysta i dzieło sztuki jest tym, czym jest?”. Postawienie takiego pytania nadal jest ważne w odbiorze tekstów kultury naszej współczesności, a poszukiwania odpowiedzi wciąż są aktualne. To właśnie starałam się sugerować we wszystkich częściach tej książki.

Całość zamyka jednak tekst sprzed lat: *Między abstrakcją a nadrealizmem. Interpretacja związków między refleksją plastyczną i filmową Stefanii Zahorskiej*, po pierwsze dlatego, że Zahorską, choć formułowała swe poglądy na sztukę malarską i filmową w latach trzydziestych XX wieku, można

i dzisiaj nazwać wizjonerką co do istoty sytuacji kulturowej, świadomości artystyczno-ideowej, jaka towarzyszyła wtedy nowym kierunkom awangardowym z kręgu plastyki i filmu i stała się niemal lustrzanym odbiciem współczesnej dyskusji nad eksperymentami czysto formalnymi w tekstach kultury XXI wieku. Jej cierpliwe uczenie „patrzenia”, „czytania” i „rozumienia” zjawisk nowych, kontrowersyjnych, odkrywanie aspektów rzeczywistości zdeformowanej, przedstawianej z nową siłą ekspresji w symbolice form, jest dla nas – współczesnych badaczy tekstów kultury, a także odbiorców – ciągle świeże i ponadczasowe. Po drugie dlatego, że wysiłki i próby interpretacyjne urealnienia i unaocznienia często *nierealnego* i *niewidocznego* w dzisiejszej sztuce oraz literaturze, które w poprzednim stuleciu podejmowała Zahorska, są nadal inspirujące.